

מגני ראשון לציון באימון,
שנות ה־40 (ארכיון התמונות יד בן־צבי)

נלחמת על ביטחונה

הגנת ראשון לציון במלחמת העצמאות

מרדכי בר־און

בקיץ 1947, שבועות ספורים לפני החלטת האו"ם על חלוקת הארץ לשתי מדינות, אירעו בראשון לציון שני אירועים שבישרו את פרץ האלימות הצפוי.

האירוע הראשון היה פעילותה המקומית של קבוצת שודדים, שקיבלה עידוד מאנשי המופתי הירושלמי וביצעה כמה מעשי שוד באזור. אחד מחברי הקבוצה היה מודיע של שירות הידיעות של ה"הגנה" (הש"י), וזה הודיע על כוונתם לפרוץ לבית מבודד למדי בשוליה הדרומיים של ראשון לציון. כיתה של אנשי חיל השדה (חי"ש) מבני המושבה הניחה מארב בין הפרדס והבית, אך אנשי המארב התנמנמו, וכשהגיעו השודדים הם איחרו להגיב ורק נקישות כלי הנשק הבריחו אותם.

האירוע השני הסתיים אחרת: ב־8 במאי 1947 נשלחו יואל דרובין, מפקד מחלקת חי"ש, ואמנון ברשבסקי, איש כיתת הסיירים של הפלוגה, להכין מסע־אימון לכפר אוריה, אך בדרך הותקפו בידי ערבים, ובשעה שברשבסקי נפצע והצליח לחמוק, הומת דרובין באכזריות. גופתו הוצבה בבית "המכבי" בראשון לציון, והלווייתו נערכה ברוב עם ואותתה לאזרחי המושבה שהמלחמה אינה רחוקה.

לקראת המלחמה

מאז דוכא המרד הערבי בשנת 1938, שררו יחסים תקינים למדי בין יהודי ראשון לציון ולערביי הסביבה. במרחק הליכה מהמושבה נמצאו שלושה כפרים ערביים: מדרום סרפנד אל חרב, מצפון בית דג'ן, וממזרח סרפנד אל עמר. נוסף לאלו גרו ערבים לא מעטים בכפר ואדי חנין הסמוך לנס ציונה, ושבט אבו ריזק חנה בדרך מהמושבה לבאר יעקב. ערבים נהגו לבוא למושבה לעבוד בה או לסחור עם תושביה, ומעטים התגוררו בחצרות חקלאים. משפחות רבות העסיקו נשים ערביות לניקיון ולכביסה, ובפרדסי המושבה ובכרמיה עבדו פועלים יהודים וערבים יחדיו. הפועלים הערבים נהגו להתגורר בבתי האריזה, ובין הפרדסים נבנו בתי פאר אחדים בידי ערבים עשירים. כאשר פרצו מעשי האיבה נוצלו מקצתם כבסיסים ללוחמים ערבים.

המושבה נתמכה גם בכמה יישובים עבריים: בית חנן, נטעים ובית עובד ממערב, ונס ציונה מדרום. אלו ראו בראשון לציון מטרופולין אזורי, והיו חלק ממרחב ההגנה שלה. בשולי ראשון לציון חנו חמש הכשרות קיבוציות במחנות ארעיים: "קיבוץ ג" ו"קיבוץ ו" של השומר הצעיר;

ד"ר **מרדכי בר־און**, בן המושבה ראשון לציון, היה בעברו קצין חינוך ראשי וחבר כנסת, וחוקר את תולדות כוח המגן העברי במדינת ישראל.

שומר, מטע וכרם, שנות ה־30
ארכיון המושבה האמריקנית,
ספריית הקונגרס)

"קיבוץ השדה" של הקיבוץ המאוחד; קיבוץ "אמונים" של הקיבוץ הדתי; ו"קיבוץ עקיבא" של הפועל המזרחי. בקיבוצים אלה חיו עשרות צעירים מאומנים, חלקם יוצאי הפלמ"ח, אלא שרובם היו מרותקים להיאחזויות שהקימו ברחבי הארץ. החולות ממערב למושבה היו ריקים, ורק פעם בשנה קיימו מוסלמים ליד קבר נבי רובין מעין יריד. במזרח שכן מחנה סרפנד, הגדול במחנות הצבא הבריטי בארץ.

באופן מסורתי פעלו אנשי הביטחון במושבה בעיקר בהרתעת גנבים ושודדים. החשש מפני חדירה אלימה של ערבים התעורר רק בשבועות האחרונים לפני פרוץ המלחמה. נוכחותם של שוטרים בריטים במשטרת סרפנד אל חרב ובמשטרת בית דג'ן הוסיפו לתחושת הביטחון.

על הביטחון השוטף הופקדו בתחילה כמה שומרים מקצועיים ששכרה המועצה המקומית. על אלה נוספו כ־15 נוטרים, אנשי משטרת היישובים, שקיימו "תחנה" ליד בריכות המים של המושבה. באופן רשמי סרו הנוטרים לפיקוד קצין משטרה בריטי, שהגיע כדי לחלק לנוטרים את משכורתם, אך מפקדם בפועל היה סמל ראשון נדב בסקין, בעל ניסיון רב ועיני נץ, שהבחין ממרחק בתנועה חשודה גם באפילה גמורה. מדי לילה הוליך נוטרים במושבה, בעיקר בשכונותיה המרוחקות. הנשק שנשמר בתחנה כלל כ־30 רובים מיושנים ושימש לאימון חברי ה"הגנה". ביטחון הפרדסים נמסר בידי קומץ שומרים רכובים על סוסים והמשמר הנע של הנוטרים.

אלא שלהגנת המושבה מול מעשי איבה נרחבים נדרשה היערכות מקיפה. זו קיבלה תנופה בקיץ 1947, לקראת ההחלטה הצפויה באו"ם. ואכן, ב־7 בנובמבר 1947 הוציא המטה הכללי של ה"הגנה" את "פקודת המבנה הארצי", כיסוד להתארגנות הכוח הלוחם של היישוב. רוב צעירי המושבה גויסו בגיל 14 לגדנ"ע ובגיל 16-17 צורפו לפלוגת החי"ש, שמנתה קרוב ל־150 לוחמים. אנשי החי"ש קיבלו מנה צנועה של אימונים, וערב המלחמה מונה בנימין (בן) בראון, בן המושבה, למפקדם. האזרחים המבוגרים יותר אורגנו בחי"ם (חיל המשמר), ובראש המרחב עמד מוליק רובשקין (שמואל אייל). לפי "פקודת המבנה הארצי" הוחל בהקמת גדודים, ופלוגת בני ראשון הייתה לפלוגה א' של גדוד 52 של חטיבת גבעתי בפיקודו של יעקב פרולוב (פרי).

במשך השנים רכשה המושבה נשק קל שנשמר ב"סליקים". מטה ה"הגנה" סיפק למושבה גם נשק שנוצר בידי התעשייה הצבאית, בעיקר תת־מקלעים מדגם "סטן", ומספר מרגמות "2 ומרגמות "3. אמנם אנשי הביטחון הוותיקים המשיכו לחשוב במונחים הגנתיים, וצידדו בהגנת המושבה מן העמדות המקיפות, אולם צעירי ה"הגנה" הושפעו משיטות "היציאה מהגדר", שהוחדרו ביישוב במאורעות תרצ"ו.

חילופי אש בפאתי המושבה: עימותים ראשונים

את ראשית המלחמה חוותה ראשון לציון כבר בימים הראשונים. לאחר שמעגלי החוגגים את החלטת האו"ם התפזרו, נשלח טנדר הנוטרים לבדוק האם הדרך לתל אביב פתוחה, אך הותקף ביריות בכפר יאזור. אחד הנוטרים הותקף בידי צעירים מהכפר הסמוך, כ־100 מטרים מתחנת המשטרה הבריטית, רובהו נשדד והוא נחלץ ונאסף.

עד מהרה הופנתה התחבורה מתל אביב דרומה אל "דרך הביטחון" שנסללה בחיפזון מחולון, דרך המושבה הזעירה מולדת, בואך "שיכון הפליטים" (לימים רמת אליהו). דרך הביטחון רופדה ברשתות ברזל כדי למנוע שקיעת מכוניות בחולות, והפכה עד מהרה לנתיב היחיד שחיבר את מרחב דן עם מושבות הדרום וירושלים. מחלקה מעתודת הפלמ"ח הופקדה על אבטחת התחבורה, והוצבה בבית החרושת "אוקבה" בפאתי ראשון לציון. ואולם בחיבור למושבה נחשפה הדרך להטרדות מ"בית הבק" ליד צומת בית דג'ן, שלוחמים ערבים השתלטו עליו והטרידו ממנו את התחבורה. ב־11 בפברואר 1948 הופעל מוקש מתחת לאוטובוס לתל אביב, רבים מהנוסעים נפצעו ונוסעת אחת מתה מפציעה. קו החזית היה אפוא בפאתי המושבה ממש. עד מהרה נעלמו הערבים מן המושבה עצמה, ורק בפרדסים נותרו פועלים ערבים אחדים.

ימים מועטים לאחר פרוץ המלחמה הוחל בגיוס בפועל של אנשי פלוגת החי"ש, שבראשה הועמד עתה שניאור פבריקנט (פלד). תפקידה היה לתגבר נקודות תורפה ולבצע פעולות תקיפה יזומות. בדצמבר הקימה הפלוגה בסיס אימונים בגן יבנה, וכ־30 מגויסים נשלחו למקום. הוצאת הצעירים מהמושבה הדאיגה את ראש המועצה, אליקום אוסטשינסקי, אך הוסבר לו שהגנת ראשון לציון לא תיעשה מתוכה אלא תוך השתלטות על המרחב שסביבה. אוסטשינסקי והחוגים האזרחיים היו שותפים במפקדה הארצית של ה"הגנה", והוא עצמו עמד בראש ההתארגנות האזרחית לקראת המלחמה. כך הקים ועדה מקומית שטיפלה בבעיות שהמלחמה עוררה והכינה את המנגנונים המוניציפאליים הדרושים עם הקמת המדינה. כן הוקמה ועדת ביטחון, שהופקדה על הקמת ביצורים ועל גיוס אזרחים לביצוע עבודות שונות. שירותי הג"א חודשו וכן הוקם "המשמר האזרחי", שפיקח על היוצאים והנכנסים למושבה. במושבה הוקם גם בית דין אזרחי.

קרבות ומבצעים במעטפת

ב־9 בדצמבר נהרג יהושע גלוברמן, מבכירי ה"הגנה", במארב בכביש לטרון-מסמייה. לש"י נודע שמבצעי המארב שוהים בכפר קזאזה, ועל פלוגת החי"ש המקומית הוטל לתקוף את המקום ב־25 בדצמבר. כ־30 מאנשי הפלוגה יצאו ליעד, אך בעקבות טעות בזיהוי הבית לא פוצץ, ובחילופי היריות במקום נפצע אחד הלוחמים. למחרת נודע שבפעולה נהרג ערבי אחד ושני נפצע: הייתה זו התנסותם הראשונה של בני ראשון לציון בקרב של ממש.

בראשית ינואר כבר נקלעו הלוחמים לקרב קשה: ב־9 בינואר יצאה

חלק מהמחלקה לסיור בפרדסים הגובלים עם כביש החוף. מפקד המחלקה, שחשש ליפול לידי המשמרות הבריטיים, לא לקח רובים והלוחמים היו מצוידים באקדחים ורימוני יד בלבד. ליד הכפר ערב סוקריר נתקלה המחלקה במארב, ו־11 מחבריה נהרגו. גופותיהם הוצבו בבית העם, ותושבי המושבה עברו על פניהן. הם נקברו ברוב עם בבית הקברות הישן של ראשון לציון, בחלקה מיוחדת שתהיה לימים החלקה הצבאית. האירוע חשף את אחת הבעיות שחזרו ונשנו בשלב זה של המלחמה: הפלוגות המבצעיות של ה"הגנה" הורכבו מבני אותה מושבה או קבוצת יישובים, וכך לעתים נהרגו בקרב אחד רבים מבני אותו יישוב. גם פעולת התגמול שביצע הגדוד כעבור שבועיים בערב סוקריר, שבה נכבש הכפר ונהרס, לא ניחמה את המושבה.

בפברואר רוכזה פלוגת החי"ש בבסיס ב"קיבוץ עקיבא", ליד באר יעקב, ולראשונה יכלה לקיים שגרה צבאית. המושבה עצמה התרוקנה מרוב הצעירים בגילאי 17 עד 25, והאחריות להגנתה נפלה על אנשי החי"ם, שפעלו בתורנויות ולנו בבתיהם. ב־22 בפברואר הותקף ופוצץ בסיס הערבים ליד צומת בית דג'ן: כ־15 ערבים נהרגו, וקוץ זה בצדי הכביש הוסר. בהדרגה נתרוקנו היישובים הערביים סביב ראשון לציון, וכך נוצר מעין מרחב מוגן בקוטר של כשמונה קילומטרים סביב המושבה. רק הכפר קוביבה, שנתמך בידי כוחות בעיירה יבנה, המשיך להציק לתושבי האזור, וכפר התימנים טירת שלום הפך למוקד פעילות אלימה.

בראשית אפריל ביצעה פלוגת ה"ראשונים" את אחד המבצעים המוצלחים ביותר. לא הרחק מבסיס הפלוגה, בין באר יעקב והעיירה רמלה, הציב חסן סלאמה, מפקד כוחות "הג'יהאד המקודש" של המופתי, את מפקדתו, בבניין ששימש בית ספר לקצינים של הצבא הבריטי. ההכנות לפיצוץ המבנה הושלמו עם פתיחת מבצע "נחשון", והוחלט לבצע את הפעולה עם הפריצה לירושלים. ההפתעה הערבית הייתה מוחלטת, והחבלנים הציבו את חומרי הנפץ במרכז הבניין. הבית קרס ברובו, ולוחמים ערבים רבים נהרגו. חסן סלאמה אמנם נעדר ממפקדתו אך נהרג ליד ראש העין, ב"קרבות עשרת הימים". השפעת המבצע הייתה ניכרת, בעיקר מבחינה מוראלית.

הרחקת קווי ההגנה מן המושבה

בעקבות הצלחת מבצע נחשון הוכנה במטה הכללי תכנית ד', שנועדה להשתלטות על השטחים שנועדו למדינת היהודים, בכלל זאת מתחמים בריטיים נטושים, ולתפיסת עמדות אסטרטגיות מול צבאות ערב, שפלישתם הייתה צפויה עם עזיבת הבריטים. על חטיבת "גבעתי" הוטל להשתלט על מרחב השפלה, מפאתי תל אביב עד קו מג'דל-בית גוברין, ועל גדוד 52 הוטל להשתלט על המרחב מגדרה צפונה. ב־15 באפריל גילתה תצפית של הפלוגה ה"ראשונית" שהבריטים מפנים את בית החולים הצבאי ליד באר יעקב ואת חוות שפון הסמוכה. מיד נשלחה יחידה לתפוס את המקום, במירוץ נגד אנשי חסן סלאמה מרמלה, שביקשו אף הם לתפוס את המקום. באותו יום ובלילה שאחריו המטירו הערבים אש מרוכזת על החווה, אך מרגמה שהוזעקה למקום הכריעה את הקרב והערבים נסוגו. למחרת הגיע למקום ראש המועצה, לברך את בני המושבה על שהרחיבו את מוטת ההגנה על ביתם. כיבוש החווה, בריחת הערבים מנס ציונה והכפרים הסמוכים ונפילת צומת בי"ו הרחיבו את הרצף ההגנתי עד גדרה, וקווי ההגנה הורחקו במידה ניכרת.

פוצצה מפקדת חסן סלאמה
שלושים ערבים הרוגים ועשרות פצועים

מפקדת חסן סלאמה לאחר פיצוצה, 1948
(מתוך: חטיבת גבעתי במלחמת הקוממיות, תל אביב 1958)

חיילים בריטיים במחנה סרפנד ערב פינווין, 1948
(acidhistory.wordpress.com)

אנדרטה ל־11 הנופלים בקרב בסוקריר, ינואר 1948
(ארכיון מוזיאון ראשון־לציון)

"אנדרטת התותח" ביום הזיכרון לחללי צה"ל, תשל"ד (צילום: דוד אלדן, לע"מ)

הרחבה נוספת התאפשרה במבצע "חמץ", שנועד לכבוש את כל הכפרים הערביים בבקעת אונו וסביב יפו. על גדוד 52 הוטל כיבוש תל א־ריש (כיום תל־גיבורים), שבראשו ניצבה עמדה מבוצרת שממנה הטרידו הערבים את התחבורה לתל אביב. חרף תקלות שונות עלה כיבוש התל יפה, אולם ההתקפה נבלמה בהתקפת נגד שהנחיתו אנשי גדוד מצבא ההצלה הערבי, שהגיע לאזור. חרף התקפת נגד מקומית לא החזיק הגדוד מעמד על התל, ונסוג תחת אש למקווה ישראל. 13 לוחמים של הגדוד, בהם שישה מבני ראשון לציון, נהרגו בקרב. חרף המפלה בתל א־ריש הצליח מבצע "חמץ", וביחד עם התקפת האצ"ל במנשיה מוטט מערך ההגנה של יפו והעיר נכנעה. כפרי הסביבה נפלו בידי ה"הגנה" ובתוכם בית דג'ן ויאזור. התחבורה בין ראשון לתל אביב בכביש הישן חודשה, והמבצע שם קץ לבעיות הגנתה של ראשון לציון מצפון. רק ממזרח נותרה השאלה, מי יתפוס את מחנה צריפין כאשר יצאו ממנו הבריטים.

בול למשלוח "במכונית משוריינת", אביב תש"ח (ארכיון מוזיאון ראשון־לציון)

הקרב על מחנה סרפנד

להפתעת תושבי ראשון לציון, ב־14 במאי התברר שמחנה צריפין נמסר לערבים, ושכוחותיו של חסן סלאמה הגיעו מרמלה והשתלטו עליו. לפתע הפכו שכונותיה המזרחיות של ראשון לציון לחזית פעילה: "שיכון המזרח" ו"קיבוץ השדה" היו נתונים תחת אש רובים ומקלעים מהמחנה, והיה צורך לפנות אזרחים מקו החזית. פעילי הביטחון במושבה זעקו לעזרה ממפקדת החטיבה, אולם הבקעת המצור על ירושלים נראתה דחופה יותר, והמפקדה סברה שלא נשקפה למושבה סכנה מיידית. אף על פי כן, כדי לשמור על המורל בקרב האזרחים נשלח למושבה צוות של מקלע בינוני מדגם "בזה", מוצב על ג'יפ. המקלע ירה על העמדה בשער המחנה, וחולית חבלנים פוצצה את הבית הערבי הנטוש הסמוך אליו. האזרחים המשיכו לתבוע את החזרת הבנים הלוחמים להגנה על מושבת הבית, וגם בני ראשון בגדוד 52, שהועסקו באבטחת שיירות, דרשו לחזור למושבה כדי לשחררה מן הסכנה. מפקד הגדוד נעתר לבקשה ושלח את הפלוגה לראשון לציון. ב־19 במאי תקפה הפלוגה את מחנה סרפנד ממערב, ופרצה אליו משני אגפי "שער ראשון", בעוד טור של משוריינים נושאי מקלעים מסתער בתווך. הפלוגה לא נתקלה בהתנגדות קשה אך בחילופי האש נהרג אחד מלוחמיה. עם כיבוש המחנה נכבש גם הכפר סרפנד אל עאמר, האחרון במרחב, ומרחב ראשון לציון שוחרר מכל עבריו.

מחזית - לעורף

כיבוש סרפנד הפך את ראשון לציון ל"עורף", ומעתה נלחמה פלוגת ה"ראשונים" הרחק מהמושבה. ב־27 במאי השתתפה בכיבוש הכפר קוביבה, שכיבושו נדרש להשלמת מערך ההגנה נגד הצבא המצרי. בינתיים גויסו בראשון לציון גם בני 25 ומעלה, בהם בעלי משפחות, וגם הפעם הרכיבו בני ראשון לציון פלוגה שלמה במסגרת גדוד 55 של "גבעתי". עד מהרה ירד גם גדוד זה לדרום והשתתף במבצע "יואב" ובמצור על כיס פלוג'ה. בדצמבר 1948 פורק הגדוד ובעלי המשפחות שוחררו. במבצע "דני" נכבשו לוד ורמלה בידי הפלמ"ח, והחזית הורחקה לפאתי ההרים.

סיפור הגנתה של ראשון לציון תם אך לא נשלם: בני המושבה המשיכו להילחם ולספוג אבדות בלחימה נגד הצבא המצרי בדרום, ולאחר מכן נגד הצבא העיראקי, בקרבות האחרונים של מלחמת העצמאות. ואולם, סאת הדמים נגדשה דווקא בלב המושבה: ב־3 ביוני, ערב ההפוגה הראשונה, הופיע במפתיע מטוס מצרי בשמי המושבה, והטיל פצצות שקטלו תושבים ועוברי אורח. תוך דקות נהרגו 25 מאזרחי המושבה ורבים נפצעו. לפתע הייתה ראשון עצמה שוב חזית, והסכנה מהאוויר חלפה רק כאשר חיל האוויר הישראלי התחזק דיו להרתיע מטוסי אויב.

בחלקה הצבאית של בית הקברות הישן קבורים מרבית חללי המושבה במלחמת העצמאות. בני המושבה המשיכו להילחם במערכות ישראל, והחלקה הצבאית בבית הקברות גדלה והתרחבה. אך סיפור הגנתה במלחמת העצמאות – היה לאגדה.

לעיון נוסף:

1. מ' בן־פזי, "קטיף ההדרים והשפעתו על התפתחות המלחמה הבין־קהילתית בארץ־ישראל 1947-1948" מ' בר־און ומ' חזן (עורכים), עם במלחמה: קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות, ירושלים 2006, עמ' 155-188.
2. מ' בראון, בן המאה שעברה, ירושלים תשע"ב, עמ' 69-100.
3. א' מילשטיין, החודש הראשון, תל אביב 1989.
4. י' נחמיאס וא' מלצר (עורכים), גדוד 52 של חטיבת "גבעתי" במלחמת העצמאות תש"ח 1948, תל אביב 2001.